

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته هنر گرایش نقاشی

عنوان:

بررسی نشانه شناسانه هزار و یک شب صنیع الملک

استاد راهنمای نظری:

دکتر منصور حسامی

استاد راهنمای عملی:

دکتر فاطمه هنری مهر

استاد مشاور نظری:

دکتر زهرا پاکزاد

استاد مشاور عملی:

دکتر محمد معمار زاده

دانشجو:

محبوبه غلامپور گلی

شهریور ۱۳۹۰

الله
الرحمن الرحيم

سپاسگزاری

ژرف‌ترین سپاس‌ها تقدیم به استادان گرانقدر جناب آقای دکتر منصور حسامی، آقای دکتر محمد معمار زاده و سرکار خانم دکتر فاطمه هنری مهر و خانم دکتر زهرا پاکزاد که در این امر خطیر یاری‌ام نمودند.

تقدیم به:

دوست

همراه

و همسرم، محسن سروریان

چکیده:

این پژوهش، شش تصویر از نگاره‌های نسخه خطی هزار و یک شب صنیع الملک را با رویکردی نشانه‌شناختی و با روش توصیفی تحلیلی مورد مطالعه قرار می‌دهد. نشانه‌هایی که اگر چه به لحاظ زمانی از هم دور به نظر می‌رسند ولی بنیان آنها به فرهنگ یک سرزمین تعلق دارد. با ابعاد گسترده مفاهیم مستتر در متن، رویکردی را تعقیب نموده که به تبع آن تصاویر هزار و یک شب پیرو بیان مضامین اخلاقی و عاشقانه بر بستری از مفاهیم نمادین بنا شده‌اند. از سوی دیگر مطالعه آراء مطرح در حوزه دانش نشانه‌شناسان متقدم و نظریات نشانه‌شناس مدرن یوری لوتمان در تدقیق نشانه‌های تصویری و بازیافت معانی آنان بسیار موثر واقع گردید. تطابق نشانه‌های فرهنگی حاکم بر متن و تصویر و همچنین کشف وجوه معناشناختی آنها نقاط مبهم را تا حد زیادی شفاف نموده است. مطالعه نمادها و نشانه‌های تصویری و مطابقت آنها با نشانه‌های متنی، سبب کشف لایه‌های عمیق‌تر مفاهیم و نگره‌های نقاش می‌شود. با مقایسه مستقیم متن و تصویر، وجوه افتراق و اشتراک آنها در تقابل‌های فرهنگ و طبیعت روشن می‌گردد و مشخص می‌شود که فرهنگ و طبیعت دو قطب اصلی این نگاره‌ها را تشکیل می‌دهند، رابطه بین آن‌ها گاهی انفصالی است اما در برخی نگاره‌ها در یکدیگر ادغام شده‌اند. به نظر می‌رسد نشانه‌های تصویری از متن پیروی می‌کنند اما نقاش با برگزیدن نشانه‌های فرهنگی زمانه خود روایتی تازه از هزار و یک شب را ارائه می‌دهد.

کلید واژه‌ها:

هزار و یک شب، صنیع الملک، نشانه‌شناسی، یوری لوتمان.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵	چکیده
ل	مقدمه
۱	۱- فصل اول: مروری بر طرح نامه پژوهشی
۲	۱-۱- مساله پژوهش
۳	۱-۲- پرسش های پژوهش
۳	۱-۳- اهداف پژوهش و ضرورت آن
۴	۱-۴- فرضیات پژوهش
۴	۱-۵- پیشینه پژوهش
۵	۲- فصل دوم: کلیات نشانه شناسی
۶	۲-۱- تعریف ها
۷	۲-۱-۱- نشانه شناسی در سده های پیشین
۹	۲-۱-۲- نشانه از دیدگاه سوسور، پیرس
۱۴	۲-۱-۳- نشانه و انواع نشانه
۱۵	۲-۲- رموز رمزگان، نماد یا سمبل
۲۲	۲-۳- متن، بینامتنی، درون متنی
۲۴	۲-۴- دلالت، دلالت ضمنی، دلالت صریح
۲۵	۲-۵- محورهای جانشینی، همنشینی
۲۶	۲-۶- نشانه های دیداری، تصویری
۲۷	۲-۷- ساختار و نظریه ساختارگرایی

- ۲-۷-۱- نشانه‌شناسی ساختارگرایی و یوری لوتمان..... ۳۰
- ۲-۷-۲- نشانه‌شناسی فرهنگ..... ۳۵
- ۲-۷-۳- تقابل طبیعت و فرهنگ..... ۳۹
- ۳- فصل سوم: "هزار و یک شب" و دوره ناصری..... ۴۲
- ۳-۱- مروری بر اوضاع سیاسی و فرهنگی قاجار..... ۴۳
- ۳-۱-۱- مروری بر نقاشی قاجار..... ۴۷
- ۳-۱-۲- نقاشی در دوره ناصرالدین شاه..... ۴۹
- ۳-۲- زندگینامه "صنیع الملک"..... ۵۰
- ۳-۲-۱- تفکر و شخصیت..... ۵۵
- ۳-۳- چرا هزار و یک شب؟..... ۵۶
- ۳-۳-۱- موضوع نسخه خطی "هزار و یک شب"..... ۶۲
- ۳-۳-۲- معرفی کلی "هزار و یک شب"..... ۶۲

فصل چهارم: بررسی انواع نشانه‌های متنی فرهنگ و طبیعت در برخی داستان‌های

- "هزار و یک شب"..... ۸۷
- ۴-۱- خلاصه داستان تاج الملوک..... ۸۸
- ۴-۲- خلاصه داستان عزیز و عزیزه..... ۹۱
- ۴-۳- خلاصه داستان اردشیر و حیات النفوس..... ۹۳
- ۴-۴- خلاصه داستان بدر باسم و جوهره..... ۹۵
- ۴-۵- خلاصه داستان حسن بصری و نورالسنا..... ۹۷
- ۴-۶- خلاصه داستان جان شاه و شمسه..... ۹۹
- ۴-۷- نشانه‌های رمزی فرهنگ..... ۱۰۱
- ۴-۸- نشانه‌های متضاد و متقابل فرهنگ..... ۱۱۰

- ۹-۴- نشانه‌های سمبلیک فرهنگ..... ۱۱۱
- ۱۰-۴- نشانه‌های جزء به کل فرهنگ..... ۱۱۱
- ۱۱-۴- نشانه‌های ثابت و مشترک فرهنگ..... ۱۱۵
- ۱۲-۴- نشانه‌های شخصیت‌های خاص فرهنگ..... ۱۱۹
- ۱۳-۴- نشانه‌های طبیعت..... ۱۲۴

فصل پنجم: بررسی نشانه‌های متقابل طبیعت و فرهنگ در برخی تصاویر "هزار و یک

- شب"..... ۱۲۶
- ۱-۵- تحلیل نشانه‌ها در نگاره «کاردگذاردن دختر بسینه عزیز»..... ۱۲۷
- ۲-۵- تحلیل نشانه‌ها در نگاره «حسن زرگر درقله کوه با مجوسی حرف میزند»..... ۱۳۴
- ۳-۵- تحلیل نشانه‌ها در نگاره «عفریتی سر راه حسن قرار گرفته و می‌گوید من مسلمان و دلیل
شما می‌باشم»..... ۱۳۸
- ۴-۵- تحلیل نشانه‌ها در نگاره «حیات النفوس و عجز به دار صورت دام و نقش نقاشان نگاه
میکنند»..... ۱۴۵
- ۵-۵- تحلیل نشانه‌ها در نگاره «ملک بدر باسم در جزیره آمده پای درختی خوابیده جوهره را
می‌بیند»..... ۱۵۱
- ۶-۵- تحلیل نشانه‌ها در نگاره «پادشاه که صیاد ملک بدر باسم را به او داده و در حضور شاه ملک
بدر باسم از هر گونه طعام می‌خورد»..... ۱۵۶
- نتیجه‌گیری..... ۱۶۲
- فهرست منابع و مآخذ..... ۱۶۶
- گزارش پروژه عملی..... ۱۸۵

فهرست نمودارها

عنوان	صفحه
نمودار(۴-۱) نشانه های فرهنگ و طبیعت در داستان "تاج الملوك"	۹۰
نمودار(۴-۲) نشانه های فرهنگ و طبیعت در داستان "عزیز و عزیزه"	۹۲
نمودار(۴-۳) نشانه های فرهنگ و طبیعت در داستان "اردشیر و حیات النفوس"	۹۴
نمودار(۴-۴) نشانه های فرهنگ و طبیعت در داستان "بدر باسم و جوهره"	۹۶
نمودار(۴-۵) نشانه های فرهنگ و طبیعت در داستان "حسن بصری و نورالسنا"	۹۸
نمودار(۴-۶) نشانه های فرهنگ و طبیعت در داستان "جان شاه و شمسه"	۱۰۰
نمودار(۵-۱) نشانه های فرهنگ و طبیعت در نگاره "کارد گذاردن دختر به سینه عزیز"	۱۳۳
نمودار(۵-۲) نشانه های فرهنگ و طبیعت در نگاره "حسن زرگر در قله کوه با مجوسی حرف می زند"	۱۳۸
نمودار(۵-۳) نشانه های فرهنگ و طبیعت در نگاره "عفریتی سر راه حسن قرار گرفته و می گوید من مسلمان و دلیل شما می باشم"	۱۴۵
نمودار(۵-۴) نشانه های فرهنگ و طبیعت در نگاره "حیات النفوس و عجز به دار صورت دام و نقش نقاشان نگاه میکنند"	۱۵۱
نمودار(۵-۵) نشانه های فرهنگ و طبیعت در نگاره "ملک بدر باسم در جزیره آمده پای درختی خوابیده جوهره را می بیند"	۱۵۶
نمودار(۵-۶) نشانه های فرهنگ و طبیعت در نگاره "پادشاه که صیاد ملک بدر باسم را به او داده و در حضور شاه ملک بدر باسم از هر گونه طعام می خورد"	۱۶۱

فهرست تصاویر

صفحه	عنوان
۱۷۴.....	(تصویر ۳-۱) اردشیر میرزا حاکم تهران، آبرنگ روی کاغذ ۴۳/۲ × ۳۰/۵ سانتیمتر، مجموعه خصوصی، سوییس.
۱۷۴.....	(تصویر ۳-۲) دودلداده و پیرزن مشاطه، ۱۷۵×۱۱۲ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۵.....	(تصویر ۳-۳) شاهزاده خوش سیما، آبرنگ روی کاغذ ۴۰×۳۰ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۵.....	(تصویر ۳-۴) جوان با دختر می می خوردند، جلد اول آبرنگ روی کاغذ ۳۲×۱۸ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۶.....	(تصویر ۳-۵) شاهزاده‌ای با همراهان، آبرنگ روی کاغذ ۳۷/۳ × ۲۶/۷ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۶.....	(تصویر ۳-۶) خورشید خانم، آبرنگ روی کاغذ ۲۵×۱۹، سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۷.....	(تصویر ۳-۷) تماشا کردن عزیز سیده دنیا را، جلد اول آبرنگ روی کاغذ ۳۲×۱۸ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۷.....	(تصویر ۳-۸) حمام رفتن تاج‌الملوک با وزیر و عزیز، جلد اول آبرنگ روی کاغذ ۳۲×۱۸ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۸.....	(تصویر ۳-۹) بدون عنوان، آبرنگ روی کاغذ ۱۳/۵×۱۲/۵ سانتیمتر، مجموعه خصوصی، ایتالیا.
۱۷۸.....	(تصویر ۳-۱۰) داستان عظیم‌خان اصفهانی، آبرنگ روی کاغذ ۵۶×۴۴ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۹.....	(تصویر ۳-۱۱) لگدزدن عزیز به عزیزه، جلد اول آبرنگ روی کاغذ ۳۲×۱۸ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۷۹.....	(تصویر ۳-۱۲) باغ رفتن عزیز، جلد اول آبرنگ روی کاغذ ۳۲×۱۸ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۸۰.....	(تصویر ۳-۱۳) خلیفه با جعفر صحبت می‌دارد، جلد اول آبرنگ روی کاغذ ۳۲×۱۸ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۸۰.....	(تصویر ۳-۱۴) عروسی سه دختر جهت ملک زادگان، جلد اول آبرنگ روی کاغذ ۳۲×۱۸ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۸۱.....	(تصویر ۳-۱۵) طبیب عجمی بر دکه نشسته و کنیزی الاغ سوار ایستاده، جلد اول آبرنگ روی کاغذ ۳۲×۱۸ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۸۱.....	(تصویر ۳-۱۶) میرزا ابوالفضل طبیب کاشانی و بیمار، آبرنگ روی کاغذ ۶۸/۵×۴۹/۵ سانتیمتر، کاخ گلستان، تهران.
۱۸۲.....	(تصویر ۵-۱۷) کارد گذاردن دختر بسینه عزیز، جلد اول، کاخ گلستان، تهران.

- ۱۸۲..... (تصویر ۵-۱۸) حسن زرگر در قلعه کوه با مجوسی حرف میزند، جلد پنجم، کاخ گلستان، تهران
- ۱۸۳..... (تصویر ۵-۱۹) عفریتی سر راه حسن قرار گرفته و می گوید من مسلمان و دلیل شما می باشم، جلد پنجم، کاخ گلستان، تهران
- ۱۸۳..... (تصویر ۵-۲۰) حیات النفوس و عجوز به دار صورت دام و نقش نقاشان نگاه میکنند، جلد پنجم، کاخ گلستان، تهران
- ۱۸۳..... (تصویر ۵-۲۱) ملک بدر با سم در جزیره آمده پای درختی خوابیده جوهره را می بیند، جلد پنجم، کاخ گلستان، تهران
- ۱۸۴..... (تصویر ۵-۲۲) پادشاه که صیاد ملک بدر با سم را به او داده و در حضور شاه ملک بدر با سم از هر گونه طعام می خورد، جلد پنجم، کاخ گلستان، تهران
- ۱۸۴.....

آنچه از "هزار و یک شب" در تصور تمام جهان باقی است، دال بر عربی بودن این کتاب است. با وجود اینکه این اثر بنا به شواهد در بغداد شکوه و جلال یافت و در میان مصریان عرب زبان کامل و تدوین شد اما کشف نشانه های ایرانی آن نیز قابل بررسی است.

مهمترین منبعی که می توان به آن استناد کرد اشاره واضح ابن ندیم به قصه گویی ایرانیان و در ادامه به کتاب "هزار افسان"^۱ است. بنا به گفته ستاری دو هامر^۲ نخستین کسی است که این عبارت را در مروج الذهب مسعودی یافت و آن را گواهی بر ریشه هند و ایرانی گرفت و به دنبالش بسیاری از دانشمندان به اصل ایرانی و هندی هزار و یک شب اعتقاد یافتند.

ابن ندیم در اشاره به کتاب "هزار افسان" به داستان پادشاهی که نفرت از زنان، خونخوارش کرده است اشاره می کند. به نظر می رسد که هزار افسان به دوران پادشاهی هخامنشی و اشکانی تعلق داشته باشد. این کتاب در زمان سلطنت ساسانیان به دستور خسرو انوشیروان با داستان های هندی ترجمه شده به زبان پهلوی در آمیخت و به شکل مجموعه ای کامل در آمد. هنوز هم می توان داستان هایی در باب انوشیروان پیدا کرد که احتمالاً بازمانده همان دوران است.

چارچوب داستانی هزار و یک شب، داستان شهرزاد دختری جوان و داناست که می کوشد بیماری روحی شهرباز را درمان کند. شهرباز پادشاه افسانه ای در روزگاران کهن است که چون از خیانت همسرش با یک غلام مطبخی آگاه می شود، او را به قتل می رساند و از آن زمان به بعد از بیم خیانتی دیگر هر شب دختری را به بستر می برد و بامداد بی استثنا دستور می دهد سر از تنش جدا کنند. در هزار و یک شب با آنکه افسانه ها و داستانها خیالی اند، اما صحنه های آنها، زندگی کوچک و بازار، واقعیت هایی می باشند، که در قصه ها نقل شده اند. داستانها و عمدتاً حوادث آنها در شهرهایی همچون بغداد، قاهره و دمشق بوده است. شهرهایی جادویی،

^۱ ابن ندیم می نویسد که این کتاب برای همای دختر بهمن نوشته شده بود (آژند، ۱۳۸۳: ۶۲)

زیبا و رویایی، چنین شهرهایی تنها در هزارو یک شب یافت می شود آباد و بدون هیچ ویرانی فضاها مملو از طاق ها، رواق ها، ستون ها و گنبد های مدور آجر کاری شده، کاشی های هفت رنگ و معرق کاری، درها و پنجره های مشبک هستند، که یکی بعد از دیگری جلوی ما گشوده می شوند و داستانی دیگر را آغاز می کنند.

صنیع الملک با آنکه صحنه های معماری شهری با طاق های قوسی، ستون ها و دروازه ها، میدان ها و کاروانسراها، آجر کاری بناها مطابق با داستان ها با دید واقع گرایانه مصور شده اند اما داستان های تصویری در شهری چون تهران رخ می دهد. این مجموعه دارای دو متن نشانه شناختی یعنی متن تصویری و کلامی است. در این پژوهش سعی شده تا علاوه بر بررسی ارتباط میان این دو متن (متن تصویری و متن کلامی) به ارتباط آنها با بافت فرهنگی و اجتماعی دوره قاجار نیز پرداخته شود.

بنابر این توضیحات این پژوهش شامل ۵ فصل زیر می باشد:

فصل اول: مروری بر طرح نامه پژوهشی است و به پرسش های پژوهش، اهداف و فرضیات و همچنین پیشینه پژوهش پرداخته ام.

فصل دوم: کلیاتی از نشانه شناسی، دیدگاه نشانه شناسان متقدم، سوسور و پیرس از نشانه، تعریف نشانه و انواع آن، تعریف رمز و رمزگان، نماد و سمبل است و همچنین به اصطلاحاتی مانند متن، بینامتنیت، درون متنی و دلالت، دلالت ضمنی و صریح و محورهای جانشینی و همنشینی پرداخته است. و همچنین در این فصل ساختار و نظریه ساختارگرایی و دیدگاه نشانه شناس مدرن یوری لوتمان و الگوی تقابل طبیعت و فرهنگ که الگوی اصلی طرح پژوهش است نیز توضیح داده می شود.

فصل سوم: مروری بر نقاشی قاجاریه و معرفی نقاش قاجار ابوالحسن غفاری (صنیع الملک)، زندگینامه، تفکر و شخصیت او و همچنین معرفی نسخه خطی "هزار و یک شب"، موضوع نسخه مزبور، وجه تسمیه نام آن پرداخته شده است. به علت منابع بسیاری که در توصیف و

تحلیل هزارو یک شب در مورد ریشه های هند و ایرانی، عربی، مصر و یونانی آن وجود دارد از دوباره گویی این مطالب پرهیز کرده‌ام. در نهایت در این فصل در بخش معرفی کلی اثر به بررسی نشانه های فرهنگی برخی تصاویر هزار و یک شب و مقایسه آن با سایر آثار صنایع الملک پرداخته‌ام.

فصل چهارم: بررسی انواع نشانه های متنی فرهنگ و طبیعت در شش داستان هزار و یک شب (به علت تنوع و کثرت داستان‌ها تنها به ذکر چند نمونه پرداخته‌ام)، خلاصه این داستان‌های منتخب و در نهایت معرفی نشانه‌های رمزی، متضاد و متقابل، سمبلیک، جزء به کل، ثابت و مشترک و... فرهنگ و همچنین نشانه های طبیعت این داستان‌ها بررسی می شود. فصل پنجم: این فصل که از فصول اصلی پژوهش است به بررسی نشانه های متقابل طبیعت و فرهنگ لوتمان، تشابهات و تفاوت‌های بیان در متن روایت و متن تصویری برخی نگاره های این شش داستان منتخب هزار و یک شب پرداخته‌ام. از آنجایی که هدف این پژوهش، نه جمع‌آوری مجموعه کاملی از آثار تصویری داستان های هزار و یک شب، بلکه شناخت ابعاد نمادین و مفاهیم نشانه‌ای از یک سو و پیوند متن و تصویر از سوی دیگر می باشد. تصاویری که صرفاً بحث نشانه شناختی در آنها مشابه با تصاویر دیگر طرح شده، در این پژوهش وارد نگردیده اند. سرانجام بحث و نتیجه‌گیری این پژوهش است. و در خاتمه گزارش پروژه عملی و فهرست منابع و مآخذ قرار داده شده است.

فصل اول:

مروری بر طرح نامه پژوهشی

۱-۱- مسأله پژوهش: به نظر می‌رسد ما در میان موجودات، گونه‌ای هستیم که به شدت میل به معناسازی داریم، انسان مهمتر از هر چیز موجودی معنا ساز (Homo-significans) است. این استعاره‌ی معنادار از نشانه‌هاست که در کانون اهمیت نشانه‌شناسی قرار دارد. نشانه‌شناسی Semiology از واژه‌ی یونانی Semeion به معنی نشانه گرفته شده است. نشانه‌شناسی نه فقط با ارتباطات (نیت‌مند) بلکه با انتصاب به هر چیزی در جهان سر و کار دارد. ما معنا را از طریق تولید و تفسیر نشانه‌ها به وجود می‌آوریم. در واقع همان طور که پیرس (فیلسوف و منتقد آمریکایی) گفته است «ما فقط از طریق نشانه‌هاست که می‌توانیم بیاندیشیم» نشانه‌ها معمولاً به شکل اصوات، کلمات، تصاویر، بوها، طعم‌ها، حرکات و اشیاء ظاهر می‌شوند. در واقع هر چیزی که غیر از خودش تلقی شود می‌تواند نشانه باشد. ما این چیزها را به طور کاملاً آگاه از طریق ارتباط دادن آنها با نظام آشنایی از قراردادهای به عنوان نشانه تعبیر می‌کنیم.

لازمه‌ی تحقیق در هنر ایران به ویژه نقاشی به خصوصیات منحصر به فرد آن، مقدمتاً وابسته به شناخت جهان بینی خاص نقاش ایرانی دنیای آرمانی اوست. در حقیقت هدف هنرمند ایرانی ارائه‌ی تصویری آرمانی از واقعیت است و نه بازنمایی واقع‌های خاص، و این بدان معناست که هنرمندان پدیده‌ها را آن چنان که خود می‌پسندند تصور می‌کردند و نه آن گونه که در واقع بوده است. در حقیقت نقاش ایرانی هرگز اشیاء را با صفات اصلی که معرف جنبه‌ی خارجی یا جاندار آنهاست، نمایش نمی‌دهد و مطالعه‌ی نمادها و نشانه‌های تصویری و تطابق آنها با نشانه‌های متن، سبب کشف لایه‌های عمیق‌تر مفاهیم شده و دستیابی به اهداف مورد نظر نگارگر را ممکن می‌سازد. به تبع مقایسه‌ی مستقیم متن و تصویر وجوه افتراق و اشتراک آنها را روشن گردیده و پیامد آن برخی نشانه‌های مشترک شناخته می‌شود.

تبیین نشانه‌ها در یکی از شاهکارهای هنری دوره قاجار «نسخه‌های خطی و مصور هزار و یک شب» اثر صنیع الملک از دستاوردهای اصلی این پژوهش به شمار می‌رود.

نشانه های تصویری تابع متن، تا حدی در نسخه‌ی مذکور وارد شده اند، اما صنیع الملک می‌کوشد تا تصاویر را از چارچوب صرفاً روایی آن خارج نماید و مسائل و وقایع روزمره خود را در آن حوزه قرار دهد. این گونه بازنمایی پر تفصیل دنیای پیرامون خود از منظر نشانه‌شناختی مورد بحث است. تعدادی از این نمادها و نشانه‌ها که صرفاً در گستره‌ی تصویری به صورت منفک از متن ظهور و بروز یافته اند نظیر شخصیت پردازی‌های واقعی، با هویت فردی اشخاص، نظیر (تداعی معانی، سرنوشت امیر کبیر همچون سرنوشت جعفر برمکی)، گزینش مکان‌های نشانه‌شناختی نظیر (باغ که نماد و نشانه بهشت است) قرار دادن همه‌ی عناصر در بستر یک تفکر مناسب و غیره ... بخشی از نشانه‌های دیداری است که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین در این پژوهش نشانه‌شناسی فرهنگی و دیدگاه نشانه شناس مدرن **یوری لوتمان**^۱ و الگوی تقابل طبیعت و فرهنگ او الگوی اصلی طرح این پژوهش است.

۱-۲- پرسش های پژوهش:

- ۱- صنیع الملک در انتخاب نشانه های تصویری چه عواملی را مد نظر داشته است؟
- ۲- آیا تصاویر مربوط به داستان هزار و یک شب صنیع الملک مستقیماً از متن داستان اقتباس گردیده اند؟
- ۳- نشانه‌ها و نمادها و سنت نگارگری ایرانی به خودی خود تا چه حد در این تصاویر بازتاب مستقل یافته‌اند؟
- ۴- بازبینی این تصاویر از منظر نشانه شناسانه به عنوان یکی از شاخه‌های جدید و موثر در کشف مفاهیم تصویری، چه لایه های مفهومی تازه‌ای را روشن خواهد نمود؟

۱-۳- اهداف پژوهش و ضرورت آن:

- ۱- بررسی تشابهات و تفاوت‌های «بیان» در متن اصلی و تصاویر هزار و یک شب صنیع الملک.
- ۲- شناخت و تفسیر نشانه های بارز «تصویری» و «ادبی» در متن داستان و تصاویر هزار و یک شب.

۳- معرفی مختصر علم نشانه شناسی جدید و مطالعه‌ی تطبیقی آن در متن تصاویر.

۴- بازخوانی و تعمق در مفاهیم نمادین و شناخت مقاصد از ارائه‌ی برخی نشانه‌ها.

۱-۴- فرضیات پژوهش:

۱- به نظر می‌رسد که تصاویر نسخه هزار و یک شب در شکل‌گیری خود از نشانه‌های متنی پیروی نکرده است.

۲- فرض بر این است که این تصاویر در شکل‌گیری خود از سنت‌های تصویرگری ایرانی پیروی نموده است.

۳- گمان می‌رود این تصاویر از سوی دیگر متاثر از شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی زمان خلق اثر باشند.

۴- به نظر می‌رسد صنایع الملک با کنار هم قرار دادن نشانه‌های متضاد، با بیانی کاملاً سمبلیک، فضا را از قید نشانه‌های مشخص زمانی گسسته است.

۱-۵- پیشینه پژوهش:

در بررسی‌ها و جستجوهای که در چند پایان‌نامه نظیر: تجزیه و تحلیل آثار صنایع الملک (مصورسازی های کتاب هزار و یک شب) نگارش و تحقیق از: ساعد فارسی رحیم آبادی، تجزیه و تحلیل.

نگارگری میرزا ابوالحسن خان غفاری و شاگردانش، نگارش و تحقیق از: آریتا عطارد، سنت و نوگرایی در

آثار صنایع الملک و هم عصرانش تهیه و تنظیم از: افسانه مسائلی. ریشه‌یابی عناصر تخیلی در هزار و

یک‌شب، نگارش و تحقیق از: لیلا میرزا خانی و چند مقاله با موضوع هزار و یک شب و استاد صنایع الملک

صورت‌گرفت، به غیر از مقالات با عناوین: بررسی رمزگان واقع‌گرا در نسخه خطی هزار و یک شب-از

متن تا تصویر: مطالعه نشانه‌های مشترک تصویری و ادبی هزار و یک شب نگارش و تحقیق: فهیمه

زارع زاده و خانم دکتر پریسا شاد قزوینی که اشاره‌ای مختصر در مورد رمز و نمادهایی در این نسخه

خطی کرده است، هیچ مبحثی هزار و یک شب را با نگاه نشانه‌شناختی بررسی نکرده است.

فصل دوم:

کلیات نشانه شناسی

۲-۱- تعریف‌ها

«نشانه‌شناسی دانشی است که به بررسی نقش نشانه‌ها، اجزا و قوانین حاکم بر آنها در زندگی جامعه می‌پردازد.» (کالر، ۱۳۷۹: ۱۰۵) «نشانه‌شناسی همواره الهام بخش مطالعات فرهنگی و زیبایی‌شناختی بوده است.» (دینه سن، ۱۳۸۰: ۱۳) «نشانه‌شناسی هنوز به طور گسترده به صورت یک نهاد دانشگاهی در نیامده است (اگر چه انجمن‌ها، همایش‌ها و نشریاتی دارد و در بعضی از دانشگاه‌ها دانشکده‌هایی به این نام ایجاد شده است) بلکه زمینه‌ای از مطالعات است که شامل بسیاری از وضعیت‌های نظری و ابزارهای روشی متفاوت می‌باشد. البته نشانه‌شناسان صاحب سبک هم وجود دارند که با نشانه‌شناسی از طریق زبان‌شناسی، فلسفه، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، ادبیات، زیبایی‌شناسی، نظریه رسانه‌ها، روان‌کاوی و علم تعلیم و تربیت مرتبطند.» (چندلر، ۱۳۸۷: ۲۰)

یکی از عام‌ترین تعریف‌ها از امبرتو اکو^۱ (۱۹۳۲ به بعد) است که می‌گوید: «نشانه‌شناسی با هر چیزی که بتواند یک نشانه قلمداد شود سر و کار دارد» نشانه‌شناسی نه فقط شامل مطالعه چیزهایی است که ما در مکالمات روزمره «نشانه» می‌نامیم، بلکه مطالعه هر چیزی است که بر چیزی دیگر «اشاره دارد». (همان: ۲۰)

«نشانه‌شناسان معاصر نشانه‌ها را به طور منزوی مطالعه نمی‌کنند بلکه به بررسی آن‌ها به عنوان بخشی از «نظام‌های نشانه‌ای» (مثل یک رسانه و ژانر) می‌پردازند. آن‌ها به دنبال پاسخ به این پرسش‌اند که معناها چگونه ساخته می‌شوند و واقعیت چطور بازنمایی می‌شود. نشانه‌شناسی در اشکال فراوان با تولید معنا و بازنمایی ارتباط دارد. شاید واضح‌ترین این اشکال «متون» و «رسانه‌ها» باشند. «متن» ممکن است در هر رسانه‌ای وجود داشته باشد و با وجود تمایلات کلام محورانه در این تمایز، می‌تواند شفاهی، غیر شفاهی یا هر دو باشد. متن، ترکیبی از

---

1. Umberto Eco